

УДК 908:069.51(477.64-751.3)(045)

МАТЕРІАЛИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ ГРУПИ ЗБЕРІГАННЯ «ПАПІР»
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Ірина Тітова,
старший науковий співробітник
відділу науково-фондової роботи
Національного заповідника
«Хортиця»

*«Музею запорозького козацтва.
Якщо за своє життя я приніс людям
краплину доброго, то нею була оця
книга, що народила Хортицький
Державний заповідник і створила
там козацький меморіал.
Запоріжжя, 20.03.1971».*

М. Киценко

В роботі досліджено джерельний потенціал тематичного фонду М. Киценка групи зберігання «Папір» Національного заповідника «Хортиця». Об'єктом дослідження виступили матеріали, в яких висвітлено історію створення Національного заповідника «Хортиця». Автором систематизовано відібраний матеріал та проведено його джерелознавчий аналіз. Під час опрацювання колекції було використано ряд загальнонаукових та спеціальних методів, а саме: аналізу, узагальнення, систематизації, а також історико-порівняльний, ретроспективний. В ході дослідження було встановлено, що матеріал фондової колекції групи зберігання «Папір» висвітлює питання сприйняття суспільством ідеї створення на о. Хортиця

Державного історико-культурного заповідника, етапи розробки концепції майбутнього музею, планування його розділів.

Ключові слова: М. Киценко, фондова колекція, Музей запорозького козацтва, історико-культурний комплекс «Запорозька Січ», Національний заповідник «Хортиця».

The work explores the source potential of the thematic fund of M. Kytsenko of the storage group "Paper" of the National Reserve "Khortytsia". The object of the study was materials that highlight the history of the creation of the National Reserve "Khortytsia". The author systematized the selected material and conducted its source analysis. During the processing of the collection, a number of general scientific and special methods were used, namely: analysis, generalization, systematization, as well as historical-comparative, retrospective. During the study, it was established that the material of the fund collection of the storage group "Paper" highlights the issues of public perception of the idea of creating a State Historical and Cultural Reserve on the island of Khortytsia, the stages of developing the concept of the future museum, planning its sections.

Keywords: M. Kytsenko, fund collection, Museum of the Zaporozhian Cossacks, historical and cultural complex "Zaporozhian Sich", National Reserve "Khortytsia".

Після прийняття Постанови Ради Міністрів Української РСР за № 911 від 18.09.1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва», поступово розпочинається робота по створенню Державного історико-культурного заповідника та музею. Згідно з «Пропозиціями Міністерства культури України, Академії наук України, Запорізького облвиконкому до плану тематико-експозиційної спрямованості Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на о. Хортиця від 7 серпня 1970 року» проводилося комплектування фондів майбутнього музею Хортицького Державного історико-культурного заповідника. У 1971 р. були прийняті перші предмети до групи зберігання

«Папір» (Акт №25 від 23.02.1971 р.). Перша інвентарна книга цієї групи зберігання була розпочата 14.03.1974 р. та заповнювалася українською мовою.

На сьогодні фондова колекція групи зберігання «Папір» Національного заповідника «Хортиця» нараховує більше 18 тисяч предметів основного фонду. Близько 15 тисяч, представлена документами радянського часу. Серед них можна виділити персональні фондові колекції (персоналії) – документи запоріжців-передовиків виробництв, учасників звільнення м. Запоріжжя у роки Другої світової війни, ветеранів Другої світової війни та ветеранів праці, а також визначних мешканців м. Запоріжжя. З історією створення Національного заповідника «Хортиця» та Музею історії запорозького козацтва пов'язані 43 одиниці зберігання. В ході дослідження цих матеріалів було з'ясовано, що майже всі вони передавались у 1970-80-х рр. через родичів або співробітників заповідника.

Треба зазначити, що до історії комплектування фондів Національного заповідника «Хортиця» вже зверталась у своїх наукових дослідженнях О. Борисенко, але матеріали групи зберігання «Папір» ще не були предметом наукового дослідження для висвітлення питання історії створення та діяльності Національного заповідника «Хортиця» [1].

Для дослідження питання історії створення Національного заповідника «Хортиця» та Музею історії запорозького козацтва, можна виділити матеріали запорізького краєзнавця та дослідника – В. Фоменка (1900–1976 рр.); одного із засновників Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця – М. Киценка (1921–1982 рр.); першого директора заповідника – А. Сокульського (1938–2022 рр.); головного зберігача фондів – О. Хрипко (1988–1992 рр.); головного зберігача фондів у 1992–1994 рр. – Л. Брацило. Доречно для висвітлення теми дослідження можна залучити матеріали наукового архіву, які містять важливу інформацію з зазначеного питання.

Для наукового дослідження виділено фондову колекцію М. Киценка групи зберігання «Папір», а саме ту її частину, яка є джерелом для висвітлення

питання історії створення та діяльності Національного заповідника «Хортиця». Завданням даної роботи є: класифікувати та систематизувати відібраний матеріал; вивчити можливості використання матеріалу в науковій, науково-просвітницькій, експозиційній роботі.

Фонд Киценка включає понад 200 предметів, що надійшли до фондів заповідника у 1995, 1996 та 2009 рр., які були включені до груп зберігання «Папір», «Фотонегативи» та до науково-допоміжного фонду. Писемний матеріал включає: особисті документи, документи з наукової діяльності, книги. В цілому писемний фонд можна класифікувати за такими ознаками:

- матеріально-фізична структура: книги, журнали, альбоми; публікації, рукописи; текстовий та ілюстративний матеріал;
- авторство: роботи М. Киценка, роботи інших авторів.

За формальною ознакою пропонується наступна класифікація тематичного фонду М. Киценка:

1. Публікації: 1) книга та авторські статті М. Киценка, надруковані в журналах;
 - 2) статті інших авторів в колекції М. Киценка;
 - 3) книги з дарчими написами із персональної бібліотеки М. Киценка.
2. Рукописні нотатки.

Серед публікацій М. Киценка важливе місце посідає його книга *«Хортиця в героїці і легендах»*, видавництва «Промінь» м. Дніпропетровськ, яка вийшла у 1967 р. тиражом 50 тисяч екземплярів. Невеликого розміру (16,8 x 13 см), вона привертає увагу своєю обкладинкою, яка містила по центру на світлому фоні зображення трьох козаків верхи на конях, які сповнені рішучості та готові вступити до бою та ціною крові захищати свою землю, що вдало підкреслене червоним кольором нижньої частини обкладинки [2]. Екземпляр книги, який зберігається у фондах музею, містить дарчий напис автора: «Музею запорозького козацтва. Якщо за своє життя я приніс людям краплину доброго, то нею була оця книга, що народила Хортицький

Державний заповідник і створила там козацький меморіал. Запоріжжя, 20.03.1971». Слід відмітити, що о. Хортиця цікавила М. Киценко ще з дитячих років, але ґрунтовне її вивчення він почав працюючи на посаді заступника голови Запорізького обласного виконавчого комітету (1964–1973 рр.) [3]. В колекції знаходиться багато блокнотів, записних книг, в які М. Киценко занотовував інформацію стосовно історії о. Хортиці та запорозького козацтва [4, 5]. Дослідження о. Хортиця сприяло виникненню ідеї увічнення пам'яті про козацтво і створення меморіалу на Хортиці, про що свідчить дарчий напис. Слід зауважити, що ця робота цінна не тільки як історичне дослідження, але й як свідчення непростих суспільно-політичних процесів середини ХХ ст., коли питання національної пам'яті часто опинялися під цензурою. На початку 1970 рр. політична обстановка в Україні стала вкрай несприятливою для української культури. Не зважаючи на схвальні відгуки, які отримала книга М. Киценка серед дослідників у 1968–70 рр., було розпочато кампанію боротьби з так званим українським буржуазним націоналізмом: М. Киценко та його однодумців звинуватили в акцентуванні уваги на національних питаннях [6–8]. 20.03.1973 р. постановою бюро Запорізького обкому КПУ у зв'язку із «серйозними методологічними прорахунками» було вилучено книгу з бібліотек і книжкових крамниць, а 21.03.1973 р. її автора звільнено з посади заст. Голови Запорізького облвиконкому. Майже 20 років, до 1991 р., буде чекати книга перевидання у видавництві «Січ», а 16 квітня 1992 р. на Всеукраїнській конференції «Козацька спадщина в музейній експозиції», що проводилась на о. Хортиця, академік П. Тронько вручить диплом лауреата премії ім. Д. Яворницького, лауреатський знак № 1 та грошову нагороду вдові М. Киценко. Таким чином, екземпляр цієї книги є ексклюзивним для показу історії Національного заповідника «Хортиця» у виставковій діяльності музею та лекційній роботі.

Збірка матеріалів з фонду М. Киценка про о. Хортицю та Хортицький меморіал козацтва. 1968–1972 рр. представляє собою папку формату А4 з

окремими файлами, яка вміщує друковані інформаційні матеріали та статті М. Киценко з періодичних видань [9]. Вона не має експозиційної атрактивності, але включає наступні важливі документи:

- *Тематичні пропозиції на проєктування пам'ятних знаків, пов'язаних з видатними історичними місцями на острові (крім меморіального комплексу)* [9, С. 1–3]. Це три друкованих аркуша формату А4 за авторством М. Киценко, як заступника Голови облвиконкому, в яких пропонувалося встановити пам'ятні знаки, які б охоплювали період від епохи Київської Русі, включали часи запорізького козацтва, період Громадянської війни та Другої світової війни.

- *Стаття «Хортицький козацький меморіал»*, це вирвана з журналу «Прапор» за 1971 р. №2 опублікована версія, в якій наводиться інформація про початок будівництва у 1971 р. козацького меморіалу (250 гектарів північно-східної частини острова – проти Дніпрогесу, урочища Сагайдачного, до мосту) з трьох частин: музею, етнографічного містечка та тематичного парку; встановлення біля музею на кургані великої бронзової скульптурної групи «Козаки в дозорі» запорізького скульптора В. Дубініна. В музеї планувалося 6 експозиційних залів з трьома діорамами. Зали повинні були розкривати умови виникнення запорозького козацтва й Січі, участь козацтва у Визвольній боротьбі українського народу кінця XV – першої половини XVII ст., останні роки існування Січі та відображення запорозького козацтва в історії, народній творчості, літературі та мистецтві. Діорами висвітлювати наступні теми: «Взяття Кафи», «Битва під Жовтими Водами», «Козацька рада» [9, С. 50–51].

Етнографічний розділ меморіального комплексу показував розвиток господарства, соціальні відносини на Запорозькій Січі, військову організацію, звичаї та культуру запорожців. Він включав Січовий майдан, церкву та курені. Планувалося відтворення укріплень Січі та передмістя, яке включало пушкарню, гончарню та майстерню для виготовлення зброї. Поблизу – гавань з «чайками», на одній з високих могил – сторожову вежу.

Також, на території меморіального комплексу планувалось реконструювати залишки валів часів П. Сагайдачного, поставити запорозький табір з возів, збудувати запорозький гард для показу рибальського промислу. В урочищі – побудувати козацький зимівник з господарськими будівлями, пасікою та знаряддям.

Тематичний парк за допомогою пам'ятних знаків та скульптурних композицій повинен був розповідати про видатні події з історії о. Хортиці і всього Війська Низового.

Ці міркування М. Киценко наводить і в інших його публікаціях. Частково вони будуть втілені у життя.

- *Державний історико-культурний заповідник запорізького козацтва. Інформаційний матеріал семінару-наради товариства охорони пам'яток* [9, С. 23–29]. Данна стаття М. Киценко вирвана зі збірки «Пам'ятники культури України» за 1969 р., повторює раніше надруковане, а також наводить відомості про відклик, який знайшла Постанова про оголошення о. Хортиці Державним історико-культурним заповідником серед простих людей з найвіддаленіших куточків України. Зокрема зазначалось, що жителі України надсилають креслення та свої міркування стосовно того, яким повинен бути музей-панорама. Так, наприклад, садівник з Тернопільської області просив проєктантів врахувати місце для того, щоб йому надали можливість безкоштовно виростити козацтву живий лавровий вінок; львівські бібліотекари запропонували скласти бібліографію літератури про о. Хортиця. Ця інформація свідчить про небайдужість громадян до культурного розвитку держави, жвавий інтерес до національної історії. Слід зазначити, що Меморіальний комплекс на Хортиці викликав значний суспільний резонанс й обговорення у фахових та урядових колах. Це був той нечастий в умовах радянської системи випадок, коли поєднувались громадські, наукові та державні ініціативи. Процес обговорення проєктів Хортицького заповідника

спонукав українську інтелігенцією до розуміння нагальної потреби відродження національної історичної пам'яті, а відтак, і самосвідомості [10].

Також в роботі обговорювалась така проблема, як відсутність довершеного проєкту меморіального комплексу, що гальмувала введення в експлуатацію першої черги Державного історико-культурного заповідника на Хортиці, запланованої на кінець 1971 – початок 1972 року. Перший проєкт, який виносився на широке обговорення у Запоріжжі й Києві, не був схвалений через приміщення музею-панорами. Радою Міністрів УРСР було оголошено республіканський конкурс. Фактично конкурс вийшов за межі республіки. У серпні 1968 р. журі, яке очолював голова Спілки архітекторів України Г. Головка, розглянуло дванадцять основних і три позаконкурсні проєкти, але жоден не вирішував поставленого завдання. Було вирішено доручити двом-трьом групам, які одержали кращі премії, продовжити роботу, врахувавши побажання громадськості і членів журі. Також, пропонувалося створити консультативну групу з представників інститутів історії, археології, мистецтвознавства, фольклору і етнографії, які б надавали допомогу проєктантам, та групу художників, які б підготували ескізи, а потім здійснили оформлення експозиції музею, написали полотно панорами. Аналіз цієї інформації надає можливість побачити складність процесу створення меморіального комплексу, який би відповідав всім поставленим завданням, але в той же час висвітлює великий інтелектуальний потенціал, який був задіяний під час створення проєкту.

- *Стаття «Місце і роль Хортиці в історії запорозького козацтва»*, була надрукована в Українському історичному журналі за 1968 р. № 8 [9, С. 19–22]. В ній М. Киценко наголошує, що Постанова Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. позитивно вплинула на вивчення питання місця і ролі о. Хортиці у виникненні й розвитку запорізького козацтва, як наслідок: «створення на острові меморіального комплексу достойно увінчає пам'ять

запорожців, збагатить і прикрасить Запоріжжя – місто, яке народилося і виросло на славній козацькій землі».

Статті інших авторів в колекції М. Киценка представлені:

- *Звіт Республіканського правління Товариства II з'їздові Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. Доповідь голови правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, заступника голови Ради Міністрів УРСР тов. П. Тронька*, який у скороченому вигляді був опублікований у журналі «Пам'ятки України» № 1 за 1972 р. [9, С. 56–69]. В ньому П. Тронько говорить про прогресивну роль Запорозької Січі в історії українського народу, у зміцненні зв'язків двох братніх народів – російського і українського, у возз'єднанні України з Росією. Після цього наголошувалося на прийнятті Радою Міністрів УРСР у 1965 р. постанови «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва». В контексті цього на о. Хортиця було розпочато будівництво Державного музею-заповідника. Багато сил цій справі віддавали ентузіасти Запорізької обласної організації Товариства, яку очолював М. Киценко [9, С. 60].

- Стаття *Марченко Г. Мистецька цінність «Кам'яних баб»* вирвана із журналу «Народна творчість та етнографія» за 1969 р. № 4. та містить дарчий напис автора: «Вельмишановному Миколі Петровичу в знак глибокої вдячності за Хортицький заповідник Запорозького козацтва. 31.10.1969 р.» [11]. В кінці 1960 на початку 1970 рр. Генадій Юхимович співпрацював з заповідником. Так, у газеті «Запорізька правда» від 23.01.1970 р. на фото зображено запорізького художника-монументаліста під час виготовлення макету герба війська Запорізького, на основі якого планувалося вилити з чавунну герби та встановити на мосту, що веде на о. Хортицю [12]. Це мав бути в'їзд до історико-меморіального комплексу, який закладався на Хортиці. Ця ідея не була втілена в життя, але Г. Марченко продовжив співпрацювати з заповідником. Так, у 2011 р. він приїзжав до заповідника та передавав 150

предметів, які доповнили колекції груп збереження «Археологія», «Метал», «Кераміка-Скло», «Тканини», «Папір» [13]. Серед предметів були передані ескізи для історико-культурного комплексу «Запорозька Січ»: «Корчми», «Запорізької Січі» (в'їзна вежа, Кіш, козацька церква), «Чайки», а також проекти пам'ятних знаків [13, НДФ-32437, НДФ-32440-32444, НДФ-32450-32453; НДФ-32457-32460; КН 29074/П-17806].

Розділ «Книги з дарчими написами» представлений роботою *Гуслистого К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу*, виданої у Києві в 1954 р., яка містить дарчий напис: «Дорогому Миколі Петровичу з щирими новорічними побажаннями щастя та успіхів, особливо в нашій спільній справі – спорудження запорізького заповідника на Хортиці. 30 грудня 1967 р.» [14]. Цей напис розкриває сторінку спільної боротьби дослідника формування української народності і нації К. Гуслистого та О. Апанович за збереження історичної пам'яті українського народу, популяризацію пам'яток українського козацтва. О. Апанович брала активну участь у розробці проєкту розбудови історико-культурного заповідника на острові Хортиця: підготувала тематичні пропозиції до проєктування меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на острові Хортиця для засідання дирекції Інститут історії АН УРСР у 1966 р. Вченою було запропоновано побудувати музей і панораму із зображенням взяття козаками Кафи. Згодом рада доповнити комплекс етнографічним музеєм просто неба, перенести на Хортицю могили видатних запорізьких і козацьких лідерів, з метою створення національного пантеону. Вона була консультантом проєктних груп із Запоріжжя і випускників Київського художнього інституту, залучених до реалізації проєкту [10]. Книга з дарчим написом може бути використана для створення тематичних виставок.

До рукописних нотатків слід віднести записну книжку М. Киценка 1968 р. [15]. Це невеличкий блокнот (14,5x10 см) світло-гірчичного кольору

має 46 сторінок, які частково заповнені простим олівцем та ручкою. Він містить записи з обох боків аркушів та ведеться з двох сторін блокноту. Сама записна книжка містить відомості щодо розробки концепції, постановки завдань майбутнього музею. Згідно із записами автора, планувалося висвітлювати історію Хортиці починаючи від найдавніших часів до XX ст. В експозиції музею М. Киценко виділяв два головних розділи:

1) Археологічна Хортиця, який включав історію існування первісної людини на о. Хортиці, період Київської Русі, а також представляв о. Хортицю як одне з головних місць виникнення та формування запорізького козацтва;

2) Козацький період в історії о. Хортиці, який би висвітлював наступні теми: перші козацькі укріплення на о. Хортиці, на Малій Хортиці (друга половина XV – перша половина XVI ст., Д. Вишневецький); роль о. Хортиці в заселенні південних кордонів України (друга половина XVI ст., Яків Шах); реконструкція Хортицьких укріплень, П. Сагайдачний; місце о. Хортиці в господарстві Запорозької Січі; значення о. Хортиці для розвитку мужицько-козацьких повстань (Сулима, Трясило); Б. Хмельницький на о. Хортиці; о. Хортиця як частина володінь Запорозької Січі (друга половина XVII–XVIII ст.); стратегічне значення о. Хортиці в російсько-турецьких війнах (XVIII ст.) та «Хортиця після зруйнування Запорозької Січі», присвячена перебуванню на о. Хортиця німців – менонітів та збереженню традицій козацтва.

Слід зазначити, що М. Киценко розглядав історію о. Хортиці в загальноукраїнському контексті. Його концепція майбутнього музею дозволяла на прикладі о. Хортиці висвітлити весь період існування запорозького козацтва, розпочинаючи з другої половини XV ст. і завершуючи його знищенням у XVIII ст. Ця інформація може бути корисною для дослідників запорозького козацтва, а сама концепція була використана науковими працівниками музею для побудови експозиції.

Таким чином, в ході класифікації та систематизації матеріалів групи зберігання «Папір» для дослідження питання історії створення Національного заповідника «Хортиця» та Музею історії запорозького козацтва була досліджена колекція М. Киценка (одного із засновників Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця). Зазначена колекція представлена особистими документами, науковими наробками, статтями в періодичних виданнях, книгами. Письмові джерела дозволяють висвітлити питання сприйняття суспільством ідеї створення на о. Хортиця Державного історико-культурного заповідника, етапи розробки концепції майбутнього музею, планування його розділів, тематичні пропозиції стосовно проєктування пам'ятних знаків на о. Хортиця. Робота з актуалізації матеріалів зазначеного фонду буде продовжена і надалі. Отриманий матеріал виступає важливим джерелом для вивчення історії створення Національного заповідника «Хортиця». Матеріали фонду можуть бути використані дослідниками історії України, краєзнавцями, музейними працівниками у науково-просвітницькій та експозиційній роботі для підготовки лекцій та створення тематичних виставок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Borysenko O. Istoriiia komplektuvannia fondiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia». *Zapovidna Khortytsia*. Vypusk 1. 2006. S0. 53–63.
2. Kytsenko M. Khortytsia v heroitsi i lehendakh. Dnipropetrovsk. 1967. *Fondy Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia» (dali – Fondy NZKh)*. KN 28826/P-17784.
3. Posvidchennia № 64 Kytsenka M.P., zastupnyka holovy oblvykonkomu Zaporizkoi oblasnoi rady deputativ trudiashchych. 29.03.1965 r. *Fondy NZKh*. KN 28625/P-17670.
4. Bloknot M.P. Kytsenka. (1950 r.). *Fondy NZKh*. KN 28667/P-17712.
5. Bloknot M.P. Kytsenka. (1969 r.). *Fondy NZKh*. NDF-30073.

6. Kompan O.S. M. Kytsenko. Khortytsia v heroitsi i lehendakh. Dnipropetrovsk, vydavnytstvo «Promin», 1967. 79 s. *UIZh*. 1968. № 3. S. 154–155.
7. Shubravska M. Kitsenko M.P. Khortytsia v heroitsi i lehendakh. *Narodna tvorchist ta etnohrafia*. 1970. № 3. S. 85–88.
8. Lubkivskyi R. Dar liubovi, pratsi, natkhnennia. *Zhovten*. 1970. № 10. S. 154–155.
9. Zbirka materialiv z fondu M.P. Kytsenka pro o. Khortytsiu ta Khortytskyi memorial kozatstva. 1968–1972 rr. 67 s. *Fondy NZKh*. NDF-30073.
10. Savchenko S.V. Olena Apanovych u naukovomu ta hromadskomu zhytti Ukrainy druhoi polovyny XX st. Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorchnykh nauk. Kyiv, 2020. 19 s.
11. Marchenko H. Mystetska tsinnist «Kam'ianykh bab». *Narodna tvorchist ta etnohrafia*. 1969. № 4. S. 74–82. *Fondy NZKh*. NDF-30078. S. 1–5.
12. Vyrizka z hazety «Zaporizka pravda» №15 vid 23.01.1970 r. statii «U maisterni myttsia» pro H. Marchenko. *Fondy NZKh*. NDF-57998.
13. Akt pryimannia muzeinykh predmetiv na postiine zberihannia № 22 vid 07.09.2011 r.
14. Huslysty K., Apanovych O. Zaporozka Sich ta yii prohresyvna rol v istorii ukrainskoho narodu. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR. 1954. 84 s. *Fondy NZKh*. KN 28735/P-17725.
15. Zapysna knyzhka M.P. Kytsenka. (1968 r.). *Fondy NZKh*. KN 28671/P-17716.